IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

JINOYATDA JAZO TIZIMI VA UNING AHAMIYATI

Narzullayeva Mushtariybegim Sobir qizi
Sarbon universiteti “Huquqiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi

Jazo – bu jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxsga nisbatan davlat nomidan sud hukmi bilan qo‘llaniladigan, shaxsning muayyan huquq va erkinliklarini cheklash yoki undan mahrum qilishdan iborat bo‘lgan majburlov chorasidir. Jazo jinoiy javobgarlikning eng qat'iy shakli bo‘lib, u boshqa davlat majburlov choralaridan (ma'muriy jarima, intizomiy hayfsan) o‘zining og‘irligi, faqat sud tomonidan tayinlanishi va albatta sudlanganlik oqibatini keltirib chiqarishi bilan farq qiladi. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga binoan, jazo jinoyat uchun o‘ch olish emas, balki aniq ijtimoiy-huquqiy maqsadlarni ko‘zlaydi. Jazoning uchta asosiy maqsadi mavjud: 1) Mahkumni axloqan tuzatish (tarbiyalash); 2) Uning jinoiy faoliyatni davom ettirishiga to‘sqinlik qilish (maxsus ogohlantirish/preventiya); 3) Boshqa beqaror shaxslar tomonidan jinoyat sodir etilishining oldini olish (umumiy ogohlantirish). Shunisi muhimki, jazo hech qachon shaxsning qadr-qimmatini kamsitishga yoki unga jismoniy azob-uqubat yetkazishga qaratilmasligi kerak. Aynan shu sababli ham O‘zbekistonda 2008-yil 1-yanvardan boshlab eng oliy jazo – o‘lim jazosi to‘liq bekor qilingan va uning o‘rniga umrbod ozodlikdan mahrum qilish jazosi kiritilgan. Jazo tizimi – qonun bilan belgilangan va sudlar tomonidan jinoyat sodir etganlarga nisbatan qo‘llaniladigan jazolar ro‘yxati bo‘lib, u og‘irlik darajasiga qarab (yengilidan og‘iriga qarab) ketma-ket joylashgan. O‘zbekistonda jazo tizimiga quyidagilar kiradi: 1) Jarima; 2) Muayyan huquqdan mahrum qilish; 3) Majburiy jamoat ishlari; 4) Axloq tuzatish ishlari; 5) Xizmat bo‘yicha cheklash (harbiylar uchun); 6) Ozodlikni cheklash; 7) Qismda saqlash (harbiylar uchun); 8) Ozodlikdan mahrum qilish; 9) Umrbod ozodlikdan mahrum qilish. Jazolar o‘z navbatida asosiy va qo‘shimcha jazolarga bo‘linadi. Faqat asosiy jazo tariqasida qo‘llaniladigan turlarga majburiy jamoat ishlari, axloq tuzatish ishlari, xizmat bo‘yicha cheklash, ozodlikni cheklash, qismda saqlash, ozodlikdan mahrum qilish, umrbod ozodlikdan mahrum qilish kiradi (asosiy jazo har bir jinoyat uchun faqat bitta tayinlanadi). Jarima va muayyan huquqdan mahrum qilish esa jinoyat kodeksi moddasining sanksiyasiga qarab ham asosiy, ham qo‘shimcha jazo sifatida (ya'ni asosiy jazoga qo‘shib) tayinlanishi mumkin. Jazoni yakka tartibda (individuallashtirib) tayinlash – har bir holatda jazoning samaradorligini kafolatlovchi muhim omildir.

Jinoyat qonunchiligida jinoiy javobgarlik va jazoning muqarrarligi prinsipi mavjud bo‘lishiga qaramay, qonun chiqaruvchi insonparvarlik maqsadlarida hamda shaxsning axloqan tuzalganligini inobatga olib, uni tayinlangan jazoni o‘tashdan to‘liq yoki qisman ozod qilish mexanizmlarini yaratgan. Jazodan ozod qilish – bu sudning qonuniy kuchga kirgan hukmi asosida tayinlangan jazoni ijro etishni to‘xtatish va shaxsni ushbu jazo choralarini chidab o‘tish majburiyatidan xalos etishdir. Bu institut jinoiy javobgarlikdan ozod qilishdan farq qiladi, negaki jazodan ozod qilingan shaxs baribir sudlangan (jinoyat sodir etganligi davlat tomonidan tasdiqlangan) deb hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga muvofiq, jazodan ozod qilishning quyidagi asosiy turlari mavjud: 1) Jazoni o‘tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish (JK 73-moddasi); 2) Jazoni yengilrog‘i bilan almashtirish (JK 74-moddasi); 3) Kasalligi tufayli jazodan ozod qilish; 4) Aybdov hukmi ijro etilishining muddati o‘tib ketganligi munosabati bilan jazodan ozod qilish (JK 72-moddasi); 5) Amnistiya akti va Afv etish asosida jazodan ozod qilish. Muddatidan ilgari shartli ozod qilish (UDO) eng ko‘p qo‘llaniladigan rag‘batlantiruvchi institutdir. U mahkum qonunda belgilangan jazo muddatining kamida muayyan qismini (masalan, uncha og‘ir bo‘lmagan jinoyatlar uchun – uchdan bir qismini) o‘tab bo‘lgach hamda o‘zining halol mehnati, namunali xulq-atvori bilan tuzalish yo‘liga qat’iy o‘tganini isbotlasa sud tomonidan qo‘llaniladi. Agar shartli ozod qilingan shaxs sinov muddati

davomida yangi qasddan jinoyat sodir etsa, unga oldingi jazoning o‘talmay qolgan qismi to‘liq qo‘shib beriladi. Amnistiya va Afv etish alohida davlat-huquqiy institutlardir. Amnistiya O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan (odatda bayramlar munosabati bilan) individual nomlari ko‘rsatilmagan shaxslar toifasiga (masalan, ayollar, yoshlar, keksalar) nisbatan e’lon qilinadi va qonun kuchiga ega. Afv etish esa bevosita O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni bilan, aniq bir shaxsning (mahkumning) yozgan iltimosnomasiga asosan individual tartibda qo‘llaniladi. Har ikki akt ham shaxsni jazodan to‘liq ozod qilishi, jazoni yengilrog‘iga almashtirishi yoki sudlanganlik holatini olib tashlashi mumkin.

Huquqni muhofaza qilish amaliyotida shunday holatlar uchraydiki, shaxsning harakatlari tashqi jihatdan Jinoyat kodeksida ko‘rsatilgan biror bir jinoyatning obyektiv belgilari bilan to‘liq mos keladi, biroq mazkur harakatlar jamiyat, davlat yoki inson manfaatlarini himoya qilish maqsadida yoxud shaxs o‘z xohish-irodasini erkin ifoda eta olmaydigan muayyan favqulodda sharoitlarda sodir etilgan bo‘ladi. Bunday xatti-harakatlar ijtimoiy xavfli xususiyatga ega emas deb topiladi va jinoiy javobgarlikni to‘la istisno etadi. Jinoyat kodeksida bunday holatlarning beshta turi qat’iy belgilab qo‘yilgan: 1) Kam ahamiyatli qilmishlar; 2) Zaruriy mudofaa; 3) Oxirgi zarurat; 4) Ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlash vaqtida zarar yetkazish; 5) Buyruq yoki boshqa farmoyishni ijro etish yoxud kasb yuzasidan tavakkalchilik qilish. Zaruriy mudofaa – huquqni himoya qilishning eng qadimiy va tabiiy institutlaridan biridir. U tajovuz qiluvchiga zarar yetkazish yo‘li bilan davlat va jamiyat manfaatlarini, o‘zining yoki boshqa shaxsning huquqlari hamda qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini ijtimoiy xavfli tajovuzdan himoya qilishni anglatadi. Zaruriy mudofaani qonuniy deb topish uchun tajovuz haqiqiy (ro‘y berayotgan), real va ijtimoiy xavfli bo‘lishi shart. Agar himoya tajovuzning xususiyati va xavflilik darajasiga mutlaqo mos kelmasa, masalan, qo‘li bo‘sh o‘g‘rini otib o‘ldirish – zaruriy mudofaa chegarasidan chetga chiqish deb baholanadi va bunday holat yengillashtiruvchi holatda jinoyat sodir etish sifatida jazolanadi. Oxirgi zarurat holati jinoyat huquqida "ikkita yomonlikdan kichikrog‘ini tanlash" tamoyiliga asoslanadi. Bu holatda shaxs o‘ziga, boshqalarga yoki jamiyatga tahdid solayotgan bevosita xavfni bartaraf qilish uchun boshqa bir huquq bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarga zarar yetkazadi. Masalan, qishloqni suv toshqinidan saqlab qolish uchun yong‘inga qarshi hovuzni portlatib, bitta uyni suvga bostirish. Oxirgi zaruratning asosiy sharti – yetkazilgan zarar oldi olingan (kutilayotgan) zarardan albatta kamroq bo‘lishi hamda xavfni boshqa yo‘l bilan bartaraf etishning imkoni bo‘lmasligi kerak. Yana bir muhim holat – jismoniy yoki ruhiy majburlash. Agar shaxs jismoniy zo‘ravonlik yoki kuchli ruhiy tahdid ostida o‘z harakatlarini (harakatsizligini) boshqara olmaydigan holatga tushib, qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarga zarar yetkazsa, u javobgarlikka tortilmaydi. Kasb yuzasidan yoxud xo‘jalik faoliyatiga oid tavakkalchilik instituti esa, asosan ilm-fan, tibbiyot va texnika sohasida ijtimoiy foydali natijaga erishish maqsadida ongli ravishda xavfga borishni ifodalaydi. Agarda kutilgan foydaga tavakkalchiliksiz erishishning imkoni bo‘lmasa, bunday qilmish jinoyat hisoblanmaydi.

Foydalanilgan va tavsiya etilgan adabiyotlar

1.O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2023.
2.O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi (Rasmiy nashr). – T.: Adolat.
3.R. Kabuľov, A. Otajonov va boshqalar. Jinoyat huquqi. Umumiy qism. Darslik. – T.: TDYU nashriyoti, 2021.
4.O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumi qarorlari to‘plami (1991-2023).